

ТООЛАЙ ЧЫЛЫНЫҢ ШАГААЗЫ-БИЛЕ!

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүр эгелзэн

№ 9 (16071) ♦ 1999 чылдың февраль 16, вторник ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртэ 1 рубль 50 коп. 20.30

ЖИРИНОВСКИЙ КЕЛГЕШ БАРГАН

Россиянын либерал-демократтыг партиязынын удуртукчузу, Күрүне Думазынын депутаты В. В. Жириновский дүүн Кызыл хоорайга ужуп чедип келген. Ол кежээ Арат шөлүңгө митинг, массалыг информация төлөөлери-биле парламентага конференциясы, либерал-демократтыг партия кежигүннеринин киржилгези-биле хуралды эрттирген, ТР-нин Дээди Хуралынын Даргазы Шолбан Караол-биле ужурашкан. Дүнекинин 11 шакта "Тува-ТВ"-ге бижиткен.

А бо эртен Кызылдын аэропортуна келген төлөөлери-биле кады ужуп чорупкан.

Ачы-дуза ГЕРМАНИЯДАН-Тывага

Россия Федерациязынын девискээринде Конрад Аденауэр оттыг герман фонд 1992 чылдан эгелеп ажылдап турар. Ук фондунун төлөөлери бистин республикага ууда кээп, үениң негизинге дүшкөн сөмүлгө эртерген. Эртен 1998 чылының ноябрь эгезинде байрад Аденауэр бтыг фондунун төлөөлери массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле парламентага конференциясын эрттирген. Чогум-на ол үеде ук фондунун Тыва Республикада төлөөзи Ю. К. Аракчаа республиканың көлээ чоунунга, ылангыя малчыннарга, бот иелерге, хөй ажы-төлдүг өгбүлелерге дузалаарын фондунан дилээн. Таптыг-ла ийи ай эрткенде, азы бо чылдың январь айда Юрий Кузларовичини фонд келдирткен. Ол Германияга барып, "Кейр Интернационал" фондунун республикага баштайгы гуманитарлыг дузаны — эмтан, дериг-херексел, идик-хеп аймаан — Тывада аккелген. Эм-тан болгаш чамдык дериг-херексел аймаан малчыннар эмнедизинге чедирген, а идик-хеп аймаан республиканың коштак хандырылгалыг өгбүлелеринге, социал хандырылга объектилеринге адрестээниң езугаар үлээни.

Чүгле мында төлөөзинин аксын дамчытыр боттук дузаны көргүскени дээрле-ле фондунун сагыш човаачалы, ажил-херекти аас кырынга эвес, а херектеринде күүседип турары-дыр деп көрүспээр. Шаг-уе нарыдап турар бо берге үеде ол кончук улуг дуза болгаш өөрүшкүдүр.

Фондунун удуртукчу Ванке Фелицтас (херээжен киж) баштаан төлөөлөр бо чылдың апрель 20 ажып турда, ээлчеглиг семинар-өөредилге эрттирип Тывага келирлер.

Кан-оол САТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чурраан плакады.

КЫМНЫҢ МАЛЫ МАНДЫЫЧАЛЫЛ, ШӨЛҮ БЕРИМЧЕЛИГНА?

Тыва Республиканың Президентизинге республиканың кожуннарынның, хоорайлар чагыргаларының даргаларының киржилгези-биле чөвүлел хурал бо чылдың январь 11-де эрткен. Алды өң чугула айтырыглары аңаа чугаалажып көргөн.

Мен бо удаада мал кыштаглаашкынын, чаш мал бажын камгалап арттыраарынын болгаш часкы хову ажилдарына белеткелдерге доктаап, оң допчулалын кылгып ор мен. Көдээ ажил-агы болгаш аш-чөм ямазынын сайылы Степан Достай республиканың көдээ бүдүрүлгелеринде кыштаглаашкынын кайы хире чоруп турарын чөвүлел хуралга илеткеди. Хар улуг, оң кылыны 40 — 50 см чедип турар. Одар-белчири хөртүктелген черлер эңдерик.

Эрзин, Тес-Хем, Танды, Би-Хем, Сүт-Хөл, Каа-Хем болгаш Чеди-Хөл кожуннарынның шээр малынын бир кезиниң хол-буду тастаан. "Байлак" хаван комплекзин, "Кызыл" куш фабрикасы республикага хаван эдидиниң 90 хуузу, куш эдидиниң, куш чуургазының 93 хуузу бүдүрүп турар. Ынчалза-даа ук ажил-агыларның хууда чеми, акша-хоренгизи чок.

1999 чылдың февраль 1-нин байдалы-биле алырга, рес-

биле үстүкү эрге-чагырга черлеринге кады кирип тургаш, ол дугайын билип алдым — диди.

Президент Шериг-оол Ооржак мал кыштаглаашкынын, мал оолдаашкынын дугайында айтырыгны түңнөп, бо талазы-биле бисте бар дуржулгага доктады. Мен анаа таарындым. Ол дугайы менээ билдингир. Тываның географтыг байдалы Россияның өске девискээрлерде дег эвес. Иви, теве, сарлык, чылгы мал өстүреринге немелде чарыгдалдар үнөс. Маливыс чылдың дөрт ээлчээнге чагыртыр: кыш дүжерже, дагда кыштагже дывыржыр, чазын шынааже кирер, чай дүжерже, тайгаже тыртылар, күзүн изиг өбтүг күзегже боштугаш туруптар. Бир чыл дургузунда тос-даа катап көжөр таварылга турар. Көжөринден шүүтүснөр болза, мал бажы немежир эвес. Ынчангаш мал бажы хонштурларывыстан шуут дорт хамааржыр.

Часкы хову ажилдарынын белеткелдери бо чылын мурунку чылдарында каш катап бергези көстү бергенин чөвүлел хуралга демдегледил. Күрүне шөлү суггаттыг, чөмүшчидилгелиг эелерге ээ көрнүр. Ээнин кымы, кандызы барымдаага алдынас. Дача-даа, школа уаастогу-даа болгай-ла. Гектардан алыр дүжүдү чагай тараажы эң ажыктыг. Изиг элезинче, суггат чок черже адыш-даа үрезин октаары хармананчыг. Өг-бүлө, төрөл бөлүк, арбан-суму, кожуун, яамы деннелинге тараа, картофель, ногаа үрезинин дилеп дивырышкан болгай. Эң хөй тараа үрезининг совхоз "Революцияның чалбыжы". Ол ажил-агы эрткен чылын Чазак магадылалы-биле барык халас чыгы чингелдеге база таварышкан болгай. Эң хөй тараа, картофель үрезининглер бар-дыр ийи. Шаг бергезинде олар кожаларына анаа кайын көрүп олурар, өмөк-дузанын чедире бээр болгай.

Көдээ ажил-агы техниказын, аңаа артык кезектерин, кывар-чаар материалдарын куулар алырынның чорудуглары база ындыг хевирлиг. Дем-билелинде, харылаа-ларлыга мал өзүчүлө, тараа дүжүктүр. 1999 чылдың күзү чагаай, тодуг-догаа-ла болзунам!

Арачпор ОКСҮР.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Хундүлүг ала-чуртчуларым! Эргим чангыс чер-чурттуларым! Чөөн чүк календарын езугаар үнүп орар Чаа чыл-биле, чырыткылыг байырлал—Шагаа-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирдим.

Чөөн чүкте чаңчыл апарган езуу езугаар даарта Тоолай чыл эгелээр. Бистин ламаларывыстың айтып турарын езугаар алырга, бо чыл болза, иениң болгаш чер кыйгыры колдаан чыл болур, ол дээрже, тайбың болгаш гуманизм херээ боттарының бодалдарында долган кижилерге чедимчени бээр ужурулук. Келир үедеги төлөттиг амыдыралга бузурээр—ылангыя бистин дүшкүрүлүг үевиште тынар агаар-биле дөмей эргежок чугула-дыр. Частырыглар-даа, шынгы чидиргилер-даа турду, хөй шылгалдаларны эртивис, ам биске чүнүң-даа мурунда чөпшээржилге, бот-бодун билчири, хундүлежири болгаш деткижири эргежок чугула апарган. Чоннуң мерген угаанын: черни мерген ажаазынза аян долдур чурттаар сен деп чагып чоранын шултувус сактып чорзувусса часпас бис. Бистин амыдыралывыс, бистин өг-бүлелеривистин келир үези чүгле бистин күш-ажылга ынак болурувустан хамааржыр. Чаа чылда бистин идегелдеривис бүдөр болзун, кижжи бурузунуң чагаай бодалдары бүдөр болзун! Эргим чангыс чер-чурттуларывыс, Силер бүгүдеге ааскежини, чагаай амыдыралды, кадыкшылды күзедим!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАК.

Февраль 17-де хамнарның дүңгүрлери кызылчыларны оттуруптар, Тываның дагларын, ховуларын хун херелдери чырыда бээр. Чөөн чүктүң Ай календарын езугаар Чаа чылдың Шагаа байырлалы эгелээр. Азиянын төвүңгө бо чырыткылыг байырлал сагыш-сеткилди чаартып арыглаары-биле, кыштын харлыг дожун силгипкеш, частың кээри-биле, куштарын чүректери доюлдуруп кээр ырылары-биле, өөрүшкү болгаш идегел-биле бистерни өөртүп келир. Ол хунде малчыннар шаг-шаандан бээр одар-белчирилернин ногаан болурун, хем, хөлдөрдө сугларның арыг болурун, мал-маганың өзүп-көвүдээрин, чүгүрүк аъттарын элбээрин күзеп, эрткен-барган багай чүүлдер Чаа чылда турбазын, өг-бүлө бурузунге уруг-дарыгын каткызы дынчалып турарын күзээр. Улуг назылыгларга быгыт кадыкшылды, үр чылдарда чурттаарын күзээр.

Бо күзедерге каттышышаан, сагыш-сеткилимнин ханызындан Тываның бүтү чоунунга аас-кежикти, чедингир амыдыралды күзедим!

Ажылынарга чединишкенини, амыдыралыңарга быгыт кадыкшылды, тайбынны, бүгү-ле чагаай чүүлдерни күзедим, чангыс чер-чурттуларым!

Россия Федерациязының Президентизинин ТР-де бурүн эргелиг төлөөзи К. МОНГУШ.

Манап четтикпейн турарывыс ээлчеглиг Шагаа байырлалы келгени-биле холбаштыр силер бүгүдеге сеткилимнин ханызындан байыр чедирери дыка өөрүнчүг-дүр. Бистин бурунгу өгбелеривистин тоолчургу чугааларындан-даа алгаш көрөргө, бо байырлал бистин бойдузувустуң база кижилерин чаартып, арыгларының кайгамчык онзагай үези. Шагаада— эрткен чылдың бүгү багай чүүлдери эрги чыл-биле денге тайлып чоруур, а Чаа чылда эки амыдырал, үре-түннедиг ажыл-иш, кижилернин хууда аас-кежин синген идегел-биле долдунар дээрзи чугаажок.

Шагааның бо чырыткылыг байырлалында бүгүде—көдээниң чурттакчыларынга, малчын чоңуруска, чер ажылдыгларывыска, буйанның эмчилеривиске, башкыларывыска, хөй сангыт студентилеривиске болгаш транспортчуларывыска, энергетиктеривиске база коммунал ажил-агыжыларынга, пенсионерлеривиске, улуг назылыгларывыска чагаай частың өөрүшкүзүн, аас-кежикти, бажын-балгаш, өг-бүлө бурузунге чогумчалыг чорукту күзээр өөрүнчүг-дүр. Уткуп ап турарывыс Тоолай чылдында бистин ажы-төлдүсү, хенжиг чаштарывыс кадык-шырак, аныктарнын келир үеже изиг күзели боттанып турар болзунам.

Бо чырык чагаай байырлалда өг-бүлөңерге, хамааты кижжи бурузунге кежик-чолду база катап күзээр-дир мен.

Шагаа-биле, эргим өнүктүр!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Эргим чангыс чер-чурттуларым! Кайгамчык байырлал—Шагааны таварыштыр Силер бүгүдеге чүректин ханызындан байыр чедирбешаан, өөрүшкүнү, аас-кежини, чаа чединишкенини, кадыкшылды, чөпшээржилгени, күзөл-соруунар бүткен турарын күзедим.

Чаа чылда Силернин билишкениңер болгаш деткимченер-биле анык Тываның сайзыралы улам калбарыныңа идегелим улуг.

Хундүктел-биле Күрүне Думазының депутаты Г. САЛЧАК.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжының депутаттарының 1999 чылдың февраль 7-де эрткен немелде соңгулдаларының ниити түңнелдеринин дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

1999 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬ 11 № 02-3/12 Кызыл хоорай.

1999 чылдың февраль 7-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжының депутатының Сүт-Хөлдүң чангыс мандаттыг № 24 соңгулда округунга немелде соңгулдалар эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжының депутатының соңгулдаларынын талазы-биле Сүт-Хөлдүң девискээр соңгулда комиссиязының протоколунга үндөйлөш, "Россия Федерациязының хамаатыларынын соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылаларынын дугайында" федералдыг Хойлуунун 60 чүүлүн болгаш "Тыва Республика" Дээди Хуралынын депутаттарынын соңгулдаларынын дугайында" Тыва Республика Хойлуунун 57 чүүлүн улуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжының депутатының Сүт-Хөлдүң чангыс мандаттыг № 24 соңгулда округунун талазы-биле немелде соңгулдаларын эрткен деп санаар, ук соңгулдаларга бүрүктөкөн соңгукчуларын 80, 68 хуузу киришкен.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжынын Сүт-Хөлдүң чангыс мандаттыг № 24 соңгулда округунун талазы-биле катап бадылаашкынынын 1999 чылдың февраль 28-те эрттирер, анаа соңгукчуларын 34,68 хуу бадылаашкынын

алган Чечекмаа Түлүш-ооловну Сагдымы болгаш 30, 42 хуу бадылаашкынын алган Александр Октяевич Ондарны кириер.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралынын ийги чыыжынын депутатынын соңгулдаларын соңгулдалар дугайында федералдык болгаш республика хойлу-дугуларынга дүшүрүп органнаастарын болгаш эрттирерин Сүт-Хөлдүң девискээр соңгулда комиссиязынга дагары.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секреторы Л. КАРА-САЛ.

ДЭЭДИ ХУРАПДА

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва Республиканың Конституциязының 63 чүүлүнүн 1 кезээнин 16 пунктунга дүшүртүп Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар "Корум-чурум" деп фондузун тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ук доктаалда дүшүртүп бюджеттен дашкаар "Корум-чурум" фондузунун дүрүмү болгаш фондузун Төжөөл чөвүлелинин составын бадылаан.

Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар "Корум-чурум" фондузунче административтиг торагалардан кирер акшаның күсели-биле акшаны доктаамал шилчидер дугайында шийтирлерин хүлээп алырын чер-черде бот-башкарылга органнаарына сүмелзэн.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг куулавырларын ажылгааны дээш арга-арыгдан алыр чүүлдерин хемчээлдерин, халас болгаш чингелдегил бээр чүүлдерин норма-чиззэн бадылаар болгаш күштүг болдулар дугайында доктаалды хүлээп алган.

Арга-арыг фондуларын кат-чимистерин, тоорукту, мөөгүлери, чогурааны, чыгыргананы болгаш өске-даа амыдыралга ажылгап болур байлактарын кажан, кайы хирени чыып ап, ажылгап болурун доктаалдыг капыс-рылгазында тодаргай айткан.

Эм-таң-техниктиг чиг этти арга-арыг ажил-агыларын аяап-ла чөпшээрелдиг белеткээр база айткан.

Арга-арыг ажил, белеткел кылар кижилер ТР-нин Арга-арыг ажил-агынын күрүнө комитетинден тускай билеттерин алырын доктааткан

Номчукуга хары!

ШЫНЧЫНАРНЫ БИЛИР БИС

БИРГИ ХАРЫ. Солунга материал бижээш, оон гонорарың аларга, бижикчи кижини хей-ады көдүрдүр, оон соонда бижээн материалдарың шынары эки болуу дээш улам кызып ажалдаар апар чүвө. Ынчалза-даа сөөлгү үш чылда сая-хөөнү бергедээки-биле "Шын" солунун бижикчилери гонорар акшазын албастан. Редакцияның агар саны курулган. Ындыг турбуже, бижикчилеривистин саны кудулайын, харын-даа өзүп, олар боттарының амдырал-чуртталгалының өөрүшкүзүн, мунгарынын үлөжип, ынак солуну-биле быжык харылааны тудуп турарына өөрүп турар бис. Хоочун бижикчилеривистин М. А. Гирчин, Э.О. Тежит, О. Б. Бораш, С.Ч. Салчак, А. С. Даржаа, С. Л.-С. Куулар, О.Д. Кара-Сал, Ч. А. Монгуш болгаш өске-даа хоочуннарыбыстан аңгыда Вилена Ооржак, Алена Достан, Меңги Ооржак дээр шыкша наа аттарын бистин солун арынага көстүп кээп турарын эскербес арга чок.

Чагыдып берип шыдаавысты буруузумушаан, дынадып олур мен. 1995 чылга чедир гонорар акшазын төлөп бээри-биле тускай акшаны үндүрүп турган болза, ам ол чүүл чок. Редакциянын бодунуң өрөзи 1999 чылдын январь 1-ге чедер 500 мун ажал турар. Ынчангаш, хундулуг бижикчилер, үениң берге агымна алыспай, редакцияже чагааларыңар бижип турунар, бис чырыкче парлап, Силер бүгү-биле быжык харылааны тудуп ажалдаарыңа белең бис. "Аас-кежик — ашка эвес" деп мерген чугаа база бар болгуй.

УШКУ ХАРЫ. "Шын" солуну 1950 чылдан эгелеп чагыдып номчуп келдим. Магалыг чүвө болгай, неделяга 5-6 катاپ үнер, номчуп күш четкипейн баар. Амгы үеде айда 3 катاپ үнер апарган (январьда). Өртөз 80 рубль. Солунуң чагыткан өртөзүнө саазын, парлаарынын, чедиргенин өртөктери кирип турбас чүвө бе? Кезей бергеш, колдуу үш аялап чагыдып алыр-дыр бис. Номчукчуларга чедир бербээн номерлериниң өртөзүн чүгө эгитпелес азы дараазында айже чүгө шилчидип болбас деп. Чонун солун чагыткан акшазын редакция, типографияга та канчаар чарыгдал турар чүвө, оозу-даа билдинмес. Чүгө номчукчулар когарал турар. Почта улзуу редакцияда айтырыңар дээр боор чүвө-дир. Январда бир солунуң өртөзү 3 рубль ажал турар, мону чүр деп көөрүл, азы кажарлапкан бе?"

Э. М. ЧОДУР, Самгалдай суур.

Эртине Мөңгөевич Чоодунун хомудалын, харын-даа бистерге карзып турарын кижиче чөпүмөс арга чок. Солун үнөйин баарга, номчукчу когаралга таваржып турар дээрзин бис билип, силерге уткуштур бар-ла турган ажалдарың кылып турар бис. Ынчалза-даа чүү-даа чүвө акша-көпөккө дүжөр боор чүвө-дир. Силер чартык чылда 80 рубль-биле солунуң чагыдып аларыңарга, оон чүгө 29 рубль редакцияның агар санынче кирер, а арткан 51 рубльди харылаа аппарып турар. Харылаа чериден бисче кирер акшаны безин арай деп санажып ап турарыңың чугаалаксадым, бо чылдын чагыдыгыңа төнгөн, 1997 чылдын өрөзи-биле харылаа чери бистичи-биле амда санашпаан — 57 мун рубль. Харылаа — редакцияга, редакция — типографияга, а Чазак бодунуң талазында редакцияны акашландырбайн баарга, өрө-шир төнчү чок дээрбек дег апар, чылдагыны ол боор чүвө-дир. Эрткен чылдын (1998 ч. январь 31-ге чедир) редакцияның ниете өрөзи 500 мун рубль дээрзин үстүндө айткан болгай мен. Эрткен чылдын Чазак 209 мун рубль чедир бербээн. Январда солун албайн баарыңар: типографияга бүгү солун, сеткүүлдер өрөлиг болганыңардан, типография черек материалдарың сандып алыр арганы чок болганы. Чазак январда ийн улуг солунга 100 мун рубль ("Тувинская правда" — 60, "Шын" — 40) берген, ам солуннар үзүктөл чок үнериниң барымдаасы бар. Чагыдып алыкчынын акшазын редакция соора чарыгдалып турар дээрзин үстүндө санчарайлардан билдине берген боор. Чагыткан акшанарың 51-и — харылааже, 29-у редакцияга барып турар болганда, кым хей акша ап турарын денгизирлеп көрүңер. 29 рубльди — саазын, типография чарыгдаларынче үндүрүп турарыңың шын.

Ынчангаш, хундулуг номчукчуларыңың, Силерге албайн барган солуннарыңар дээр акшанарың дедир эгидип азы дараазында айже шилчидип бээр аргавыс чогуң буруузумушаан, дынадып олур мен. Силерниң "Шына" шыңчыларыңа база билер бис. Силерге бараан болуп ажалдаарың кызылар бис.

Хундуктеп-биле кол редактор Саялана МОНГУШ.

Бо хундулуг бижикчиивистин Серен-оол Натпотоочун Оюнга өөрүп четтиргенивисти коллектив мурнундан илереттим. Солунуңа шыңчызы, ол дээр саягыш-сеткили аарып чоруруу дээр. Амдырал бо чаганын бижиринче албадапкан дээрзин база билер тур мен, ынчангаш чүгө чаганын бижирин дээр база катеп четтиривистин. Хундулуг Серен-оол Натпотоочун база бистин өнүктүрер, бистин солуну гонорар акшазы-биле акашландырбайн турары-биле силерге солун

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ. ЫНДА БАЙДАА?

Россия Федерациясында болуп турар социал-экономиктиг силгишикниңер ТР-ниң хереглед саарылгазына (рыногуна) дыка иле, багай салдарын чедирген. 1998 чылда республикага садыг хөгжүлдизин мынчаар тайылбырлап болур.

Чыл эгезинде үлетпүр, аш-чем бараанары хей, ассортиментизи элбек турган. Үрүмкөп саар саарылгазына үш үе кылдыр аңгылап болур. Баштайгы үе-чадазында саарылга чогуң-чалыг, аш-чем-даа, үлетпүр-даа бараанары элбек, хей яныз турган. Мөөңөп саар саарылга шынаржаан, ол барык үш катеп улгаткан. Анмаарларны чөп ажылап, дерт садыг баазалары мөөнү-биле саар барааннар-биле долдунган турган. Республика ийитизи-биле мөөнү-биле база үрүмкөп саар барааннар саарылгазы экижээр. Арага саарылгазы шалкынчаан. Чижээ, ол 1997 чылда 37, а эрткен чылдын 90,5 хуу көвүдээ. Ылангыя ол талазы-биле "ОАИ" күрүне бүдүрүлгезин тургусканын да барааннарны маркаралар дүргөдөөн, компьютер баазанын тургусканын да арагаларны сорттарын дүргөдөткөн, оон кыналдазын экижирткенин эрткен чылдын ийи айдан эгелээш 53,5 мун декалитр арганы кара саарылгадан аңгылаш, 2 млн. рубльди бюджетче немей кирген, садып алыкчыларга меге арага санын соксаткан.

Ийитиниң кеменилгези экижээр. Орулга чок ажал-дарт турган кеменилге черлериниң дериг-херекесин чаарткан. 1998 чылда СЕС АЙНЫҢ САҢ-ХӨӨ БУРААШКЫНЫ (кризис) хереглед саарылгазына база багай салдарын чедирген. Бирээдө, бараан хандырылганы сандараткан, бараан хандырыкчыларының хей нуруузу боттарының ажалын соксаткан, ол буураашкын үезинде садылгарга барааннарны хей хевирин эвээжээр болгаш барааннар экижээр үзүктөлүшкенин апарган. Херегледдин көвүдээнинден артан барааннарның өртөзү кудулап баткылаан.

Ийиде, өртөктериниң улгатканын да болгаш акшаның үнө чокталганын да бараан эргилдеи хенертен кудулап баткан. Буураашкын мурнунда эргилде хөрөнгиз 80 хуу турган болза, а буураашкын соонда 50, а көдөз черлерге 30 хуу чедир кудулап баткан. Саарылгага барааннар кызырылган, орнажылга-санажылга үр үеде сандараан. Үшө, чурттакчы чонун садылгары хенертен кудулаан, акша үнө чокталган, орулга кирери база кудулаан, иштики садыг саарылгазы кызырылган. Өртөк-үнеңиң улгадышынын болдурбас дээр баштайгы херегледдин бараан саарылгазынын садылгалыганы немелделерин түр үеде кызыгарлаарын тус чер чагырыкчыларга сүмелээр, бирги херегледдин барааннарнының санын тодаргайлаан, артан барааннар-

нын өртөк-үнезин улгаттырарын кызыгарлаан. Ол кемчеглерни боттандырган соонда, сес айда бараан өртөзү улгатаан, оон соонда бүгү Россияда чоорту улгадып эгелээр. Амгы үеде Сибирде, Красноярск крайда-да саарылга байдалы ыңдыг. 1998 чылдын ийиги чартында 25 яныз аш-чем өртөзү алды айда 285,2 рубль турганын да декабрь айда 382,3 рубль четкен. 1998 чылда ына аш-чемниң өртөзү 500 рубльге хамаарыштыр аларга, Тывага 373,5, Хакасияга 338, Красноярскке 425,8, Алтайга 322,5 Бурятияга 339, Москвага 492,7 рубль турган. Даштыкы барааннарның өртөзү кудулавышаан, а Россия иштиниң барааннарнының саарылгазы колдап турар апарган.

Эрткен буураашкын турум күрүне садылгарының негелдизинге эң-не дыңнагыр болуп, өртөк-үнеңи улгаттырбаан. Тыва Республикага болгаш Россия Федерациязына 1997—1998 чылдарың декабрь айда хереглед өртөк-үнеңиниң индексин (көргүзүкчүзүн) хуу-биле көргүзгөргө Тывага 154,5, а Россияга 184,4 болган. Этыке болгаш оон бүдүрген кылгылардан өртөк-үнеңин хенертен улгатканы бистин республикага чок дөвискээрлерге (регионарже) оон үндүр сөөртүлгезин көвүдөткөн болгаш оон Тывага өртөк-үнеңи база улгаткан. Ынчангаш Тываның Чазак оон чөпшээрли доктааткан, оон үндүр сөөртүрүн кызыгарлаан. Ам Чазак доордан

эрт садып алыкчыларын кызыгарлааш, күрүне садык көвүдөдип, эрт бүдүрүкчүлериниң орулгазын көвүдөдөр айтырыгын өөренип көрүп турар. Тыва Республикага 1997-1998 чылдарда бараан саарылгазын деңгей көргүзгөргө (млн. рубль-биле) бурнгу чылдын 727,4, эрткен чылдын 811,2 болган. Ол-ла чылдарда чурттакчы чонга херек кырында акша-биле төлөгелер 762,3 база 590,8 млн. рубль болган. 1998 чылдын 12 айларында бараан саарылгазы 811,2 рубль, оон иштинде мегел кооперациязынын бараан саарылгазы 5,3 хуу, а эрткен чылдын ол деңгелинге 58,4 хуу болган. Аш-чем бараан саарылгазы улгаткан болгаш 103,3 хуу болган, ол-ла үеде аш-чем эвес барааннар саарылгазы 87,9 хуу кудулаан. Ол дээрге даштыкы барааннарны хуузуңуң колдааны болгаш доллар акшаның үлүүнүң калды бергени ол-дур. Ийиги чартык чылда ол барааннарга хереглед кудулаан.

Ийитизи-биле аларга, 1998 чылдын 12 айларында бараан саарылгазы деңгелигиде кылгайларга көргүзгөргө 97,1 хуу болган. Бараан саарылгазынын эвээжээрине чурттакчы чонга херек кырында төлөгелериниң 23 хуу кызырылганы база сандарлыг болган.

Хереглед рыногуңуң бүдүрүлгелериниң ажалынын экижээрин оон бараан саарылгазынын касса эргилдизиниң 6 хуу көвүдээни хереглед турар. Бараан саарылгазынын боттуг херегледии база көвүдээр. Сайгарлыкчыларын хууда агар санына кириштир санажылгалар база 18 хуу көвүдээр. Хереглед саарылгазына ол база чугула көргүзүр.

1998 чылда чурттакчы чонга өртөктиң ачы-дузаның кемчээли көвүдээр болгаш 192,8 млн. рубль (129,0 хуу) четкен, оон иштинде амдырал ачы-дузаның 29,6 млн. рубль (78 хуу) четкен, бундуктиг арга-биле арыглап, чурттыртырар, чуннар-бажын, изиг бус, баш таарар хевирлерге көвүдээр. Ынчалза-даа септелге болгаш даараныр, алгы-кеш кылдыларга, автотранспортка септелгелер болгаш техниктиг хайгаарал кылыр, хеп чуур, бажың-балгат тудар, септээр, транспорт ажылар ачы-дуза эвээжээр.

Ук көргүзүлгелериниң эвээжээриниң чылдагыны чүдөл дие, чурттакчы чонун ачы-дуза дээр телевидериниң эвээжеп турарын көргүзүп турар.

Кызыл хоорайда Амдырал хандырылга бажынын ажалыгы ыракта четпес. Кызыл хоорай чагырганың "Чечек" болгаш "Довурак" ательдерин саар дээр кордаашкыны бүтпестээр болгаш оларны ажалын сандараткан. Ол черлер күрүне-даа ажал чок, ана-ла улчумал хуу кижилер ажылар черлер апаргылаан.

Амдыралдын ачы-дуза чедиргелерин анализтеп көргө, оларның кемчээли ийитизи-биле кудулаан-даа болза, Кызыл хоорайга, Кызыл, Өвүр, Чаа-Хөл кожуунарна оларның үлүү улгаткан, А Би-Хем, Бай-Тайга, Каа-Хем кожуунарга кудулаан. 1999

Александр БРОКЕШ, ТР-ниң Садыг болгаш амдырал хандырылга яамызының сайды.

Көдээниң хөөннери

АМ БОДАП КӨӨРҮМГЕ...

ЭКИИ, ХУНДУЛУГ "ШЫН". МЕН ЧЭЭРБИ ДӨРТ ХАРЛЫГ МЕН. КӨДЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ЧЕРИНДЕ ӨӨРЕНИП ТУРАМ МЕН, КӨДЭ БУДУРҮЛГЕ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАРЫМНЫ ИЛЕРДИКСИДИМ.

Бөгүңгү студентилер, сургуулар дээди, тускай ортумак билиглерни чедип алырыңыңа-да, базар болгаш баар черивиз барык чок болуп турар. Республиканың чамдык совхозтары, көдөз бүдүрүлгелери дүшкөн. Тыва — аграр республика болгай. Оон эң кол адыры буураан деп чугаалап болур. Үрээринге "салым-чаяныкыны" кожа дөвискээрлерге көргүзүсүз.

Чер, мал ажылы шаг-төөгүден бээр тыва кижини кемчегилер, хөмүр-даш... Амдырал болурунун арга-хевирлери хей талаалыг. Эйт, эрт продуктулары, сүт-саан чокта, амдыраларынын эге таваа туттунуанда бар байлавыс черле шингээтинмес. Баштай биске хей-хөй биче көдөз бүдүрүлгелер херек. Амдызында пенсия, пособие-биле чонун хей кезин амдырай берген. Ол чок болза, чурттаары бергедээр.

Херек кырында аларга, республиканың шээр малынын дүгү шынарлыг. Башкыларыстың тайылбырлап турары-биле аларга, тыва малдын коң ээди эң амдырал. Сонгаар ажал чоран тыва кижини ону бадтыкаар. Мен база сонгаар ажал шаг болдум. Ында эрт продукттарынын амданы бистинге шуут четпес чорду.

Саян дагылар ажа бээрге, эрт өртөз хөлчөк аар. Тывада барык халас чыгы. Чөгүм оон бот-үнези рынок өртөктеринден каш катеп аары билдингир. Ынчангаш совхозтар буурап дүшкөн. Каш-даа сая малды өстүрүп болур хостуг болгаш делгем чуртумда чүгө ийи совхоз орулга, олча-ажыктыг болу берген. Ында шулту эт-

Бөгүңгү студентилер, сургуулар дээди, тускай ортумак билиглерни чедип алырыңыңа-да, базар болгаш баар черивиз барык чок болуп турар. Республиканың чамдык совхозтары, көдөз бүдүрүлгелери дүшкөн. Тыва — аграр республика болгай. Оон эң кол адыры буураан деп чугаалап болур. Үрээринге "салым-чаяныкыны" кожа дөвискээрлерге көргүзүсүз.

Чер, мал ажылы шаг-төөгүден бээр тыва кижини кемчегилер, хөмүр-даш... Амдырал болурунун арга-хевирлери хей талаалыг. Эйт, эрт продуктулары, сүт-саан чокта, амдыраларынын эге таваа туттунуанда бар байлавыс черле шингээтинмес. Баштай биске хей-хөй биче көдөз бүдүрүлгелер херек. Амдызында пенсия, пособие-биле чонун хей кезин амдырай берген. Ол чок болза, чурттаары бергедээр.

Херек кырында аларга, республиканың шээр малынын дүгү шынарлыг. Башкыларыстың тайылбырлап турары-биле аларга, тыва малдын коң ээди эң амдырал. Сонгаар ажал чоран тыва кижини ону бадтыкаар. Мен база сонгаар ажал шаг болдум. Ында эрт продукттарынын амданы бистинге шуут четпес чорду.

Саян дагылар ажа бээрге, эрт өртөз хөлчөк аар. Тывада барык халас чыгы. Чөгүм оон бот-үнези рынок өртөктеринден каш катеп аары билдингир. Ынчангаш совхозтар буурап дүшкөн. Каш-даа сая малды өстүрүп болур хостуг болгаш делгем чуртумда чүгө ийи совхоз орулга, олча-ажыктыг болу берген. Ында шулту эт-

хөрөңги, үрезин-тараа, малмаган совхозтуу. "Революциянык чалбыңы" совхозтун директору Чучев телеэкранга-да, паралаптага-даа чугаалап келди. "Хуужудулгага чангыс-даа автомашина бербедим, ажал чок кижилер бисте чок". Ажыл берикчизин удуруткунун чугаа-домаан бүдүмчелин көрдөн. Байлак дуржулгалыг угааның ол кижин хуужудулга, демократия дугайында төнмес-батпас меге чулукурушкунарга көдөз бүдүрүлгезин халаска өргүзөөн. Ынчангаш ажалдаар черлерин камгалап алган.

Мен база мындыг түнелге келдим. Хуужудулга саныг каш-ла кижиге ажыктыг, чонун хей кезин ядарадар. Чөгүм байы бергениниң чыргалдыг чуртталгазы база көзүлбейн турар. Хууда камгалакчылары, ызырарыттары, чашпаа хуураалы балдырылганын амдыралды камгалап күш четпейн тур. Ындыг амдырал кымга-да кузенгич эвес чүвө-дир ол. Келдиз чок амдыралдын аар уруктарың көрүп, билеп тур бис.

Күрүне өнчүзүнүң алыс кедиленин совхозтун тускай эртемниглер, ажылчылары чораннар ам-на минтип чор боор. АКШ-ты харын фермерлер кемчигир-ле тур ийлаан. Бистер американнар эвес болгай бис. Оларны өтүңген ажы, херээ чок. Ында чурт-дөвискээриниң географтыг байдалы, кижилериниң булуш-туружу бистен шуут шылаалыг.

Мээң назы-харым анык. Ол дугайын чагамның эгезинде-ле дыңнаттым. Ынчалза-даа туружум чагыс: совхозтары дагын катеп тургузар. Оон өске арга черле чок Совет үениң совхозу эвес-даа болза, кат-

тышкан көдөз бүдүрүлгелер ажалдаар черлерин хандырып болур. Демнежип алгаш, чүгээр амдырай бээр бис. Мээң хууда бо бодалымга таарышпас кижилер бар болбайн аан. Күрүне малы-биле байы берген кижиге хөлчөк болуру чүдөн-даа ырма сынчыг.

Мээң Улуг-Хеминиң ол чарында Ортаа-Хем, Эйлиг-Хем, Эжым кедергей делгем. Аңаа мал малдавайн, чүңү кылдыр! Ук дөвискээриниң дыка хей кышталарынын эң калганын малчынар хараадал-биле чугаалаар чорду. Суурун совхоз турар шагда эртенги шакта кижилер ажылыңа далажип чоруруу сагымында артып калган. Бөгүңгүң эртенги шактарынын хөлү сүр өскерилген: хондур арагалал хонга, бажы араан кижилер куужураан мал дег көстүр. Оларныкы чамдыктар тендирип чоруруу. Пенсия үнерге, аргалаары эмин эрткен. Моон мурнундагы үеде кижилер ажал-агылыг, ашка-шалынның чоранын тоол-домакта дег. Биеэги дег үе эглип келбес. Ынчалза-даа тыва чонум шын орутуу черле тыва бээр дээрзинге идеген ор мен.

Аяна МОНГУШ, Улуг-Хем кожуун.

ШААНДАГЫ ЫШКАШ

Эрткен чылдын өскөн-төрөөн чөдүмге чордум. Сеткилимге чок чонум, хат-төрөлдерин сол-менди турарын шуут-ла магаддым. Сүт-Хөл кожуунуң кара-чыраакылары тендиш-даа дээр хире эвес, харын-даа бай-шыдалдыг, тодуг-догаа, омк-хөлүг болду.

— Хөмүр-даштан чүгө сөөртүп албас сен, угбай — дидим. Угбам менче көрүңгеш, тайылбырладың. — Автомашиналарга кудар соларга, бензин кайда дээр сен, ала-неливист шаанда канчаар ачылдырап чоржуу? — дээр, уламчылады. — Арга-алаактардан кургат ыяштарныкы бундуктарын, кадып калган хараганыңарны отка ажылар турган. Эң ышка белең чок дээр эвес. Кыштага кургал көрөңнени амылга турган. Эрги үеде катеп эглип турарыңың ол, ол кедилги шыкш.

Бичинжик Сат, оон оглунуң уруулары база көрөң-биле от оулап ооран көрдүм. Бичин урууларың от-кес салырыны эитип, аян-шичилини чараш-ла чорду. Олар кайын хоорай чуртуулар дег болур ийик. От-ла салыр, мал-маган-да саап билер ажы-төлдөр-дир. Бичин-Уруг Монгуш ам 88 хар ашкан. От чаксаан оор. Уруу, отлу Тандыже көже берген. Ол кырганызыв, калдынын байдалы эки. Ылар кайын болгай. Бо улада база ырдап кыгалып отур ийин.

— Ыраарыңың черле сабас-тыр сен, ала угбай — дээримге. — Ыры чокта чуртталга чок, ырлап чоруру кижини кырывас боор чүвө-дир — диди. Кара-Чырааның бо хундук-кедиги кижизинге инек аразына ужураштым. Саар малы оон ажыг чорду.

— Инээң хөйүн, канчап кыштадып тур сен? — деп сонуугадым. — Ында чүү боор, ситен кылды аларга — ол-ла. Уругларыңа база эрт херек болгай — деп харылады. Сигенини боду белеткеп алар. Тозан хар чокшулаан кижини шын сеткилим-биле кайгал дидим.

— Устунде бир каш чижектерни киргенин ужурулуг чүвө. Суурун чонун, шынап-ла, чурттап эртенкивиз үнер-дөртен чылдарын ажыктыг дуржулганың мөөнү-биле шилчээр-дир.

— Хундук черле алыспастыр бис. Дүне кончуг-дур. Шоочаларың ук амгырамоостар "үзе дайнаптар". Малмаганың бир кезин оларны дүп чок улук хырыңы кирип турар. Ол чорук кижилериниң ырмазын сип тур — деп, каш-даа кижини менээ дыңнатты. Бичинжик Сат угбамга ужураштым, ол хоочун, хундуккедиги кижини көрөң оттулуп олар чорду.

Дудаа ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Малчын, ажылчын салгал

ХУННЭЭРЕК ТАЛАДА КЫШТАГ

Каш чыл бурунгаар авам, ачам совхозтун хоюн кадарын. Оораш-Кужурга чыраган. Ооң эңне бедниден чыраага Куу-Даг, Ак-Хая, хүн айынче эргилдир Кирбиш-Сарай, Кегээн-Булак, Канчырыг-Арт, Бозур-Даг, Бора-Оорга, Бора-Хөл дээш, өске-даа девискээрлер тода көстүр. Бора-Оорганни чэр шитинде шыгжавыры — хомур-лашты чазаглыг орукта сөөктөн машиналарнын шууузу мырынай илден. Оораш-Кужурга турган кыштан Ак-Хая талазында, дөңгөлүк черде кыштаг "СЭКП-нин XXII съездин" совхозтун хоочун хойжузу, Маадыр не Шооча Шойовна Саттын болур. Хүндүлүг дыштанылгаже үнген-даа болза, ол биези чанын салбайн, хуу мал-маганын туудуп орат. Шөвөгүн туттуңган, дашты ары-силки бажыннын чанына келиривиске, Ш. Ш. Сат уткуй үнүп кээп, чазык-чаагай хүлүмүрүбүшкөн, бажынине чалай-дыр. Аалчыларга сүттүг шай баштаан аш-чөмүн делегергеш, шай-дал, чөмөннишкөөн, аравыска чугааны он эрткен амьдыралдын болгаш амгы амьдырал байдалдарын таныжар сорулагы эгеледим. 1985 чылдың декабрьда, ийе, шак-ла ийчан, "Ленинчи Орук" солунга ажылдап эгелээш. Калбак-Дага кыштаг-

лап чыткан Шооча Саттын аалына келген мен. Ол ийчан төрүүр 400 ажыг хойну кыштадып, он ийи тонна сиенни, он тонна кургаг өдөкти бөлүп алган турган. Ол үени-биле социалистик хүлээлгезинге 100 хойга онааштыр 95 хураганын, бир баштан-на 2,6 килограмм дукту кырып алырын айткан, чарышка Тамара Монгушту кыйтырган. Сакманчы-дузалакчылары Бады-Суур, Өнермаа Шулулар чүвө. Шооча Сат 1933 чылдың сентябрь 10-да Хайыракан-ның Мойналыкка арат ажыл-агыйлыг Шой Самбуевич, Метпей-оол Азырандыевна Саттарнын өг-бүлелинин улуг уруу болуп төртүтүнгөн. Чадананын №1 школынага өөрөнгөш, колхозтун, совхозтун сайзыралына эвээш эвес үлүүн кирип чорган. 1951 чылда Шооча Шойовна Сат салым-чолун Экер-оол Тогулович Ооржак-биле кадыр, өг-бүлө туткан. Он үш чаштарнын чаа-иези. Ам Шооча Шойовна ажы-төлүнүн ажы-төлү 36 чаштарнын хүндүлүг кырган-авазы. А Экер-оол Тогуловичтин намдары база онзагай. Коммунист партиянын башкарычы болгаш удуруткучу ролу совет ийитиледи, оон иштинде Тыва автономнуг областың көдээ ажыл-агыйнын, культуразынын

сайзыралына идигни берген. Дөртөн дөрт чылдын ноябрьда ССРЭ-нин Улуз Комиссарларының Чөвүледи Тываның көдээ ажыл-агыйын сайзырадыр дугайында шитпирин үндүргөн. Бизда кол чүүлдер: тудуглар акшаландырамы; бирги машина-тракторлар станцияларын техника-биле хандырамы; уксаалыг малдар салып алыры болгаш өске-даа хемчеглер. 1945 чылда үндөз-леттингер баштайгы дөрт МТС-ке неместир 1946 чылда Чаданнага МТС ажыттыңган. Анаа Экер-оол Ооржак быжыг билгилыг тракторист-механизатор мергежилди чедип ап, эки ажылдап чорган. Чазак оон күш-ажылын үнелээш, "Күш-ажылы шылгарал дээш" деп медаль-биле шаңнаан. Амьдыралын сөөлүг хүннеринге чедир Э. Т. Ооржак СЭКП-нин XXII съездин аттыг совхозка трактор, комбайн башкарып, чаксы, күсүк хову ажылдарынын сезонунга ажылдап турган. Арбан чыгыш ажы-төлүн кырган авазы Ш. Сат 1990 чылда оолдары, күдээлерини күжү-биле Кошкар-Баштын хүннээрде талазында кыштагып туттуруп алган. Оон соонда Монгуш Метпей-Ооржунун удуруткан херээжен улустун туудуг бригадасына ажылдааш, амгы үеде орну артак инек кажазын, га-

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

БАРТААЗЫННЫГ ТООЖУ

Биче-оол-биле мен хөөкүйлерде чүү боор, боттары-выс-ла, чер үттээң дедир-даваннар дег, кастыңган турар бис. Мен онгар-даа, погыр-даа кылбаан мен. Дыштаныр хүннерде эш-өөрүмү көгүдүп, байлаң-шилдер-биле шаалдаал тургаш, элэин, шлак, цемент дүжүрткөш (халаас эвес болбайн канчаар), оларны чөвүткен кулур дег, хожоткаш, гараж аттыг чүвени бөдөй өг дег өпейтип алган мен. Ол үеде оор-сук шеглиг, гараж эжикиринге иштики шооча херек чок, даштыга халбагайты хевирлиг ыңдыг чүвө халыпты каарга-ла четчир турган, анаа кым-даа дегбес. Бир эвес туралаар чүвө болза, анаа кадаг-биле-ле ажылдап алыр шооча-дыр ийи. Ам-на ийчан барган шаг-дыр бо, гаражтар туржук, дигир кижилер үгүлүч чурттап олурар бажынарнын бөзүн эжикиртен, сонгаларын, балконларын калбак-даа, шаараш-даа демилгер-биле шып алыр. Ийинден көргө, кижжи сагыштыга хаалгалыг кара-бажың кирир. А салгы-коржаа, албан, организация черлери оон-даа орна. Ийчан Маадыр-оол Донгаковичнин ажыл-ише эптигин, кызымаан, аваңгырт-туттуңурун, мөгө-шыраан кайгаан мен. Чайның кончуг халымында ажылдап турда көөрүмгө, оон кадыр хавактыг арныдан борбак-борбак дерлер дамдалап, чанагаш этт мага-боду хүн караанга кылааный турар болду. Баштай мында онгар, погрөб орну казып турар кижжи деп болдун мен. Бир хүн оон чанынга дөдө бергеш көөрүмгө, карак сүдө, бүүдү гараж турар черин ийчанар онгар дугайында айттырыңа ачазы семис хирнын чаксагылаш, улустун ыры-биле харыс-лаан. Ол канчап ыңчаар хиличкестерин ол, Донгакович деп, оон кайгап айттырдым. Биче-оол хаваанда дерин холунун арты-биле чоткаш, мени сурдугай араак чугалады: — Чиндигээң чер-дир бо, шык, суг үнер. Ийчаар кылбас болза, талаар. Оон Биче-оол демги оңгарыңче долдур шай эккел ургаш, оон кырынга гараж туудуп алган чүвө. Маадыр-оол Донгаковичнин бурунгаар көрүңүгө сөөлүңдө кээп бузурган мен. Каш чыл эртегенде, бистин гаражтарымыс тигилени, харын чамдыктары мырынай бустуугулап калгылаан. Олар октаттыңган, а Биче-оолду ам-даа турбур деп оон чугалаанын шып болган. Өл-шүк черге туудуңу ийчаар, дүвүңгө кургап сай уруп тургаш кылур турган чул аан Мээн сагыжыма Маадыр-оол Донгакович Биче-оолдун карт угаанын, ажыл-ишени, кызыл-кызымаа, бурунгаар көрүштүү ийчаар артып калган. Оон ийчан Маадыр-оол Донгакович мээң кадым-биле кады-кожа ажылдап, бот-боттарынын сөстөрүн билчир, бот-боттарыны угбашкылар дег хундулээр, бир багың кижилери чораш чүвө. Дүштөки мен үезинде Биче-оолдарын өг-бүлелинин ишти дегерине чыгып келген. Галина Николаевна чачкыккан ааны-биле эртежи-ле келгеш, хөрээнде баартык баллакан, куньяда аш-чөмө кылур плита чанында ажаан-зыраан турган. Шуптузу өөрөйиң, ажылдап турар бүүдү өг-бүлени канчаар бөгөрөй деп бо ийчан. Удатпаанда стол артынга баштай Ленаны, оон Андрей биле Мergen, оон Маадыр-оол Донгакович, адак соонда (хөөкүй не кижжи черле ийди) Галина Николаевна олурупкан. Чер орту кирип чорда, өг-бүленин баштыны кижжи болгаш, Маадыр-оол Донгакович чугалаан: — Чаа чыл бүүдүзүңдө шивини тургузуу алыр бис. Лена дөзөр эвес, амьрай-ла берген — Мен каастап шимээр мен, ойнарактар азар мен. — Ийчаар сен, уруум, кыс кижжи черле шөвөр болгой, — Бича дээш, Маадыр-оол Донгакович ийи олгунче көрүңү. — Силер дунманарга шивини тургузуң, чивендээш сайгылаанарыны азып бээр силер. Биче-оолдар черле ийдиң чачылдыг улус — кандыг-даа ажыл кылур дээнде, хуваажып алдыр, ону ачазы то-муйлаар

ДАРТЫКТАВАЙН ДУРУП АЛГАН ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Ынак төрөөн Тывавыста аржаан суглардыг, арыг агаардыг, каас-чараш бойдус чурумалдыг, олар-бедниден кадыр ийлер, ол-бо талазында харап алган шапкын агымын, дааш-шимээни кайы ырактан дынналып агып чырат хем-нер-ле хөй. Шак ийдиң хемнерин бирээзи — аттың-сугалыг Бай-Тайгаастын хүн ажар талазында Дасы деп хем Алаш хемче кири агып чыдар. Оон ужуңга шак-шаанда чурттап чорашан кул күжүгеттер джир төрөл бөлүктүн аймаандан 1903 чылда төртүтүнгөн кижидир мен. Назы-хары улгаткан кырган өбгөнөр чаа чылды уткаан Шагаа байыр-лалын уткуштур эң баштай моол дылга, оон соонда тыва бижики тыпты бээрге, тыва дылга үндүрүп турганындан эгелээш шокарлап номчул чорашым "Шын" солунуңу даамчыштыр байыр чедирип олур мен, эргин чонум. Биезде тыва чон кыштын адак аны төнүп, чазын башкы айынын бир чаазы үнүп келгирге, чаа чылды эрттирп Шагаа байырлалын эрттирп чорашан чүвө болгой. Бурун шагдан бээр тыва чонун эрттирп чорашан байырлалдарында Чаа чылды ооң соолу Шагаа байырлалы эңне-күлүр болгаш хөдүгү байырлап болур чорашан. Шагаа байыр-лалыңа изиг күстен эгелеп аш-чөмүн белектер, шыгжал алыр чүвө. Шагаа хүнү келгирге, кожа-келбээ чурттап чорашан аалдарын улуг-биче кижилери эртен эрте, хүн чаа-ла үнүп ора, салын салып, аш-чөмүн дээжини оран-делегейинче өргүп, алгап-йөрөөп, өг-өргээзин кийрип, аштанш-чөмөнни, хөөрежиң-чугалаажыр, оон

таарга үш хар немежер, а незиниң иштинге өзүп дорукан чылы база бар-ла болгой. Ол санаашкын өзүгээр алыр болза, мээң харым бо чылын чүстээр. Бо Тоолай чылы мез-чи бир онзагай чыл болур деп санап чорур мен. Биезде улус улуг наздыг кижилерин "көрбөзүн чүвези чок, көдүрбөзүн хөзө чок кырган" джидир чүвө. Шынап-ла, беш-алды харлымдан бээр көргөш, билген, дыннаан чүүлдерим уттундурбас, сагышка артык каар чүвө-дир. Мен амьдыралым чылы база бар-ла болгой. Бурун шааңаа байырлалы эрттирп чорашан чүвө болгой. Бурун шагдан бээр тыва чонун эрттирп чорашан байырлалдарында Чаа чылды ооң соолу Шагаа байырлалы эңне-күлүр болгаш хөдүгү байырлап болур чорашан. Шагаа байыр-лалыңа изиг күстен эгелеп аш-чөмүн белектер, шыгжал алыр чүвө. Шагаа хүнү келгирге, кожа-келбээ чурттап чорашан аалдарын улуг-биче кижилери эртен эрте, хүн чаа-ла үнүп ора, салын салып, аш-чөмүн дээжини оран-делегейинче өргүп, алгап-йөрөөп, өг-өргээзин кийрип, аштанш-чөмөнни, хөөрежиң-чугалаажыр, оон

Грипптен камгаланыңар! АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Чуртта, республикада тургустунган экономиктиг, социал-политиктиг чамдык бергездешкиңер чурттакчы чонунуң социал байдлыңа, кадыкшылыңа хамаарышкан шитпирлээр айттырлар, бергездешкиңер чонгыс эвес улдуз тургустунган, ону хире-шоо-биле шитпирлээрин үө негеп келген. Ийчангаш республиканың Чазаа чонунуң кадыкшылынын айттырын доктаамал хыналдага ап, ол талазы-биле элээн каш хойуларын, доктаалдарын хүлээп ап келген болгаш оу ажыл ам-даа уламчылап турар. Ийи неделя дургузунда кызыл хооранын школалары болгаш уруглар албан черлери гриппти өскүстүп бери хаган турган. Хайында оон араан улустун аразында ийча-иңде ийчангыс кижилер өлүмчидиге таварышкан. Шынап-ла, ийдиң хорамча-чидирги талазы-биле таварылгалар херек кырында байдыктаттың, демдеглеттинген. Тес-Хем кожуундан 1,5 харлыг бичири жуу чок болган. Би-Хемден бир кижжи. Сүт-Хөл кожуундан үш чаш амь-тындындан чарылган. Сөөлүг сан-чугагай-биле алырга, январь 21-ден эгелээш бо хүннерге чедир Тыва сес муң ажыг кижжи грипптен араан. Специалистерин чугаазы-биле алырга, үк гриппти эмнезери-биле 200 муң рубльди эмнеге черлерин күсүл-биле аңгылап бээр көрдүңгөн болгаш 150 муң рубльди республиканың кожуундарынын топ эмнегерлеринге эпидфондундан аңгылаан. Эм-тоо талазы-биле бойдол кандыгы, курларымыс кой хирел? Манаа хамаарыштыр "Тыва фармация" директору А. А. Шимиттин чугаазы-биле алырга, грипп эпидемиянын талазы-биле Чазакта тускай комиссия ажылдап эгелээш. Кожуундардан ол талазы-биле байдалды доктаамал дыннадып турар. 700 муң рубльге "Тыва фармация", медицина камгаладылганын фондусу эмнери республиканың чонунга тарады, салып эгелей берген. Эм-таң талазы-биле курлавыр чүгээр деп дыннаткан.

Кызыгаар — ыдыктыг

БАШТАЙГЫ ТҮННЕАДЕР

Эрзин кожуун чыгаргызын даразы К. Моң, Толээлечилерин кожуун хуралынын даргазы Ш. Маасжы, ТР-ин Президентинин ух кожуунда бүрүн эргелиг толээзи И. Ломожаг мол оорлоашкыны-биле демнеп айттырын шитпирлээринге дуза кадарын дилеп, РФ-тиң Президентинин ТР-де бүрүн эргелиг толээзи К. Ч. Монгушка чагаа чоруткан. 1997 чылда Эрзин кожуундан Моолде 158 чылгы, 56 инек маалды, а 1998 чылда — 979 чылгыны, 174 инекти оордап апарганын ийди айткан. Бо айттырын шитпирлээрде, кызыгаар камгалааны күштөлдирер, кызыгаар заставаларынын материал-техниктиг хандырылганын эжиждире, тус чериниң чонун кириштирер, кызыгаарчыларын санын улгаттырары чугула дээрзин чагаала айткан. Чагаала айттырларын К. Ч. Монгуш Кызылдың кызыгаар отрядынын начальниги, полковник В. Фертов-ой-биле чугалаашкан. РФ-тин кызыгаар камгалаанын

айтырын ТР-ин Президентинин, Чазааның болгаш РФ-тин Президентинин ТР-де бүрүн эргелиг толээзиниң кичээлгенинде турарын Виктор Иванович Фертовой чугалаан. Оон түнөөлдери көстүп эгелээш. Кызылга Моолдун кызыгаар албанын офицерлери-биле ужуражылга үезинде Эрзинде Качыктан Церенголче баар тывалар кожуун чыгаргызындан чөпшээрел ап, демделгел кылдыргаш чоруп болурун дугурушкан. Бо чылдын январь төңчүзүнде В. И. Фертовой, К. А. Моң, эрге-хоюду органнын төлээлери Моолдун Тес сумузуңга барып, чогуур ор-

Бистин көрр.

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Кижиге чок, сагыш човангыр, хүндүлээчел, эриг баарлыг кижилер кымнары дээрге кенээттер, күдээлер боор чүвө. Кенээттер дээрге кижинин уруу, а күдээлер ол дээрге — оолдары-дыр Олар чеже-даа хары кижиниң ажы-төлү болза, бээ-кунчуңга эргелиг, онзагай кижилер-дир. Ажы-төлү шыкаш, оларымга чоргаарлары болгаш хүндүлээр мен. Ийчангаш оларым кижжи сеткили-даа хомудатпаастар. Күдээлерин азы кенээттерин мурунга эпчөк чүвө кылшып болза, оозу дээш кижжи сагышырап пат-ла боор чүвө. Санап көөрүмгө, мээң кенээттерин 22, а күдээлерим 24 болду. А бир эвес оларым ажы-төлүн санаар чүвө болза, та чеже. Ийчангаш шуптунар менээ эргин болгаш чок силер. Назы-харым алдан ажып, дөгү-даа берген болзумза, көрбөзүмнү көрүп, силер бүгүндүн аразыңа аас-кежиңкти чурттап чорурумга чоргаарларын мен, уругларым. Ийчангаш дөргүл-төрөл чыгып, өг-бүлө ужуражылганындан эрттирп көрө деп чыгып мен. Оолак КАРА-САЛ.

көрээл, Хүрэн-дойнуң манын көрээл. Ада-ие, кудаларың Алгыш-йөрээл сөзүн дыннаал". "Ам-на болган-дыр" деп бодал ада кижиниң, Маадыр-оол Донгаковичиниң, угаанынга чаның дег кызыш дээш. "Ам-на бүткен-дыр" деп домак не кижиниң, Галина Николаевнаның, сагыжыңа, хөөрө шыкаш, чыч-чаш дээш. Мен дыннаан-на болгой мен, ону ам-даа утпаан мен, бир чайын Маадыр-оол Донгакович менээ онукчу эзу-биле мынча деп кылкыттанган-даа кижжи чүвө: "Мээң Андрейм дээрге элден болган оол бо. Назы-хары четкен, эртем-сургуулу бар, артында чурум-чанымыңды шагдаа ажылдак чызы кижидир, ол хирезинде (Уланчылыг).

"ШЫН" — неделя дургузунда телекөрүкчүлөргө

ФЕВРАЛЬ 16 ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ.
9.00 ХҮННҮН МЕДЭЭЛЕРИ.
9.15 "Каржы ангел", т/с.
11.05 Каткы-хөг панорамазы.
11.50 Хуу библиотеке.

14.35 "Каспер крыша алаанда чурттап турар", м/с.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 "Синдбадтын чаа ужурадары", сериал.
15.40 Мультфильм.
15.50 Аас-кежиктиг таварылга.

17.00 "Каржы ангел", т/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 Аялганы тып көрөм.
18.45 Мында болгаш ам.
19.05 ТЕМА.
19.45 "Мөңгө кыйгы", т/с.
20.45 Тамчыгыт удунар, чаштар!

21.00 УЕ.
21.35 Агаар.
21.45 "Сээн-биле база сен чокта", фильм.
23.20 Ф. Громова "Херэеженер төөгүлери" деп программа.
23.50—00.10 МЕДЭЭЛЕР.

ФЕВРАЛЬ 17 ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ.
9.00 ХҮННҮН МЕДЭЭЛЕРИ.
9.15 "Каржы ангел", т/с.
10.10 ТЕМА.

13.30 ТВ-клуб.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 "Венеция кыжын", т/с.
15.20 "Байлар болгаш алдарлыг кижилер", т/с.
16.15 Мультфильмнер.
16.25 "Баштайгы ошкакышкынар", т/с.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 Суурга.
18.10 Компьютер.
18.30 "Аннашкын сезону", т/с.
19.30 Двойной портрет.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргайы-биле.

22.50 "Баажыланкычы", т/с.
23.50 МЕДЭЭЛЕР.
00.25 Дежурный кезек.
00.40 Автошоу.
01.05—01.10 Барааннарны — почта дамчыштыр.

ФЕВРАЛЬ 18 ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ.
9.00 ХҮННҮН МЕДЭЭЛЕРИ.
9.15 "Каржы ангел", т/с.
10.15 КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ.

16.05 "Сезам кудумчузу".
16.35 Он алды харга чедир...
17.00 "Каржы ангел", т/с.
18.15 Аялганы тып көрөм.
18.45 Мында болгаш ам.

17.30 Хөгжүмнүг байыр.
18.50 Мультфильм.
19.00 Амыдралдын эскиттери.
19.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.40 Коллаж.

17.45 Криминал.
18.00 БӨГҮН.
18.30 БО ШАКТА.
19.10 "Сансет Бичиниц ынакшылы болгаш чажыттары", т/с.

ФЕВРАЛЬ 19 ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ.
9.00 ХҮННҮН МЕДЭЭЛЕРИ.
9.15 "Каржы ангел", т/с.
10.15 "Бистер" деп программа.

9.50 Барааннарны — почта дамчыштыр.
10.00 "Санта-Барбара", т/с.
10.45 Музыка.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.30 "Петербургтун чажыттарынын чештинишкени", т/с.

12.30 "Эрги телевизор" "Ажык ном".
14.00 БӨГҮН.
14.20 "Афан капка", фильм.
15.20 БО ШАКТА—Кызыл согуу.

17.45 Криминал.
18.00 БӨГҮН.
18.30 БО ШАКТА.
19.10 "Сансет Бичиниц ынакшылы болгаш чажыттары", т/с.

ФЕВРАЛЬ 20 ОРТ

8.00 Мультфильм.
8.20 "Покровск хаалгалары", фильм.
9.30 Хуу библиотеке.
9.45 Лама сөзү.

12.40 "Чурукчунун кадайынын портрети", фильм.
14.05 Он беш харлыг Патриарх.
14.55 Хаак спорту. Делегей чемпионнады.

13.00 Тамира Синавская.
13.25 Лившицтен айтырып алынар.
14.00 БӨГҮН.
14.15 "Өлүрүшкүн дугайында ол херэежен бижези", т/с.

14.00 "Эргин болгаш хөөрүктер", м/с.
14.25 "Кэтуизл", уругларга телесериал.
16.10 "Аас-кежиктиг хүн", уран-чечен фильм.

ФЕВРАЛЬ 21 ОРТ

8.00 Мультфильм.
8.15 "Покровск хаалгалары", фильм.
9.30 "Дисней-клуб": "Русалочка".

13.00 Тараачыннар ведомозу.
13.30 "Кустонун командазынын бүгү-ле аян-чоруктары".
14.25 Каткы-хөг панорамазы.

12.40 "Ужугар гусарлар эскадрон", уран-чечен фильм.
12.50 "Мам".
00.30—02.05 "Кош Ба Кош", уран-чечен фильм.

14.30 "Кэтуизл", т/с.
15.20 Мультфильм.
16.15 "Дууян дайын болган", уран-чечен фильм.
19.05 "Даг ээзи", м/с.

АЖЫК ХЕВИРИН "ТЫВАНЫН КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЗАШТЫРГА КОМПАНИЯЗЫ" АКЦИОНЕРНИИТИЛЕДЧИН АКЦИОНЕРЛЕРИНИН КИЧЭНГЕЙНИГЕ ААН-НИИ ДИРЕКТОРЛАР ЧӨВУДЕЛИНИН ШИКТИРИНИН ЭСУГААР...

"Макарон үлетпур" күрүне бүдүрүлгези макарон кылыгларын хой болгаш өшкү дүгүнге орыяп, хергегиликтерин даганадан макарон кылыгларын бүдүрүп берип болур.

НОМЧУКЧУЛАРГА
"Февраль 13-те үнгөн 7-8 дугаарлыг "Шынынц" арыннары редакциянын буруузу-биле частырылгы үнгөн Олу тодаралдыга мындагы:

"ШЫН" СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР
Бистин ынак ачавыс, дунмавыс болгаш акывыс Россиянын алдарлыг чурукчузу, Тыванын баштайгы скульптор-монументалисти Товариштан Чадамбаевич Ондарнын аар аараан үезинде оол амы-тынын камгалап алыры-биле уйгу-дыш чок туржуп турган республика эмнелгезинин неврология салбырынын эмчилеринге, кажан ачавысты сөөлгү орукке үдөп, орунхуударына материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканын Чазаанга, Культура ыамызына, Тыванын Чурукчулар эвилелинин баштаар черинге, ортумак болгаш профессионал-техниктиг өөредилге департаментинге, Күрүневия экология комитетинге, Сүт-Хөл кожуун чагыргазына, Ишкин суурнуу чонунга, ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, акывыстын эш-өөрүнге, ачы-дуза чедирген бүгү човувуска четтиргенивисти илергейлеп, мөгөйдивис.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазаа болгаш "Шын" солун редакциясынын коллективни.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдынкыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунун оракалчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.

КИЛДИСТЕР:
Нитиел-политиктиг килдас — 3-39-15
Мезэлдер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-23.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИИН—1701005465, корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин таллазы-биле хойлуудулгазынын чорудулгазына контроль болгаш буртукелинин Тыва девискээр эргелеккенге буртукеттинген.